

ҚАРАМОЛА ЕРЕЖЕСІНДЕГІ ЗАҢ ТЕРМИНДЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫНАН

А.Е. Баербекова

*Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті,
Қарағанды қ.*

1885 жылдың мамыр айында Семей өңірінде Шар өзені бойында Қарамола жерінде қазақ халқының төтенше билер съезі өткізілді. Бұл съезд Қарамола съезі деп аталды. Съезге: Семей, Кереку, Қарқаралы, Өскемен, Зайсан – бес дуанның болыс, билері, танымал адамдары қатысқан. Жалпы алғанда, Қарамола съезіне жүзге тарта болыс пен билер, ел басқарушылар, қатысқан. Съезді басқарған Семейдің сол кездегі генерал-губернаторы Циклинский мен әр уездің начальниктері.

Негізінен, осындай съездерде патша әкімшілік орындары жер дауы, жесір дауы, барымта, үрлық сияқты дауларды шешетін. Сонымен қатар, елден алым-салық жинайтын еді. Бұл съездің бір ерекшелігі – сауда саттық мал мен зат айырбасы жүргізілсе, сонымен бірге, әкімшілік, саяси-құқықтық мәселелер қарастырылған. Ал ең басты ерекшелігі – қазақ халқының ұлы ақыны, төбе биі атанған Абай қатысқан. Ұлы ақын Абай дана да дара ойшыл, талас-тартыстың, даудың ақиқатын бір ауыз сөзбен бере білген әділетті би болумен қатар, қазақ жерінде заң-ережелерінің дүниеге келуіне де айрықша әсер еткен. Ұлы ақын жазуға қатысқан «Ереже» - XIX ғасырдың аяқ кезінде, 1886 жылы Қазан университетінің баспаханасында түптеліп, араб әрпімен баспаға шықты. Абайша, заң - әділдікке жеткізетін, бейбітшілік пен тыныштықты сақтайтын тәртіптер мен нормалардың жиынтығы болып табылады. «Ережеде» осы қағидалар берік ұстанылған. Зерттеушілердің бірі ереже 73 баптан тұрады десе, енді біреулері 74 баптан тұратындығын айтады.

Қарамола ережесі туралы деректер баршылық. Сол деректердің бірі – ғалым Б.Әбілқасымовтың «Абай» журналында жазған «Абай жазған ереже» деп аталады. Автор аталған ереженің баспаға шығуы туралы біраз деректер келтіреді. Ғалым 70-ші жылдардың орта кезінде аталған ережені Қазан қаласындағы Татар АССР-і мемлекеттік архивінен кездестірген. Фотокөшірмесін жасап, қазіргі графикамызға транскрипциялап, ереженің тілдік ерекшеліктеріне сипаттама берген. Осы деректі ғалым 1982 жылы шыққан «XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдеби тілі» атты монографиясында сөз ететінін мақалада айтып кеткен.

Абайдың қатысуымен қабылданған «Қарамола ережесі» заңдық тұрғыдан зерттеген Өтепберген Ақыпбекұлы 2007 жылы «Парасат» журналының №2

санында «Абай – қазақтың Төбе бии» деген мақала жариялады. Мақалада «заңгер ғалымдардың XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы Абай биліктерін прецеденттік сипаттағы сот шешімдерінің жарқын үлгелері» деп бағалағандары туралы жазылған [1, 2-5]. Мақаланың құндылығы - XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы құқықтық нормаларды Қазақстан Республикасының Азаматтық және Қылмыстық кодекстеріндегі баптармен салыстыра отырып зерттеуінде жатыр.

Ережеде кездесетін терминдерге келетін болсақ, заң терминдері молынан қолданылған: «Бәлиғатқа толмаған қызды зорласа, айыпқа лайықты қалыңмалының үш бөлігінің бір бөлігін береді», - деген сөйлемде «бәлиғат» сөзі ерекше назар аударғады. Түсіндірме сөздікте «бәлиғат» сөзіне берілген анықтама:

1. Бәлиғат зат. сөйл. Балиғат. Жесір қалған жас әйел екінің бірінде пәлендей бір байдың көп қатынының бірі болып кететін немесе өзінің болашақ күйеуі ер жетіп, бәлиғатқа толғанша күтуге міндетті болған (ҚазССР тарихы) [3, 192].

2. Балиғат: балиғатқа толды. Кәмелетке толды, ер жетті. Балиғатқа толған қыз тұрмысқа шығып, екі жылдың ішінде бала көтермесе, онда ерінің не өзінің бедеу болғаны (м.исамбаев, Мед. анықт.) [3, 83].

Балиғат/бәлиғат сөзі кәмелет сөзінің ертеде қолданылған нұсқасы болып табылады. Кәмелет деген сөздің өзі араб тілінен «кәмалат» деген сөзден шыққан. Арабша-иранша сөздікте берілген түсініктемеге қарағанда, алғашқы мағынасы «полнота, законченность, совершенство» болған, ал кейінгі мағынасы «зрелость, совершенство» болады [4, 132].

Ережеде: «Береке бітім салауат бітім қылуға мүмкін...» деген сөйлемде бітім сөзі кездеседі.

Қазақ әдет-ғұрып құқығына байланысты ұғымның бірі – бітім сөзі. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «бітім» сөзіне берілген анықтамасы: «Бітім. зат. 1. Белгілі бір пәтуаға келген келісім, тоқтам. Көк қасқа сойысып, бата қылысып, құдай-құранды айтысып, араздықты тастасатын болып, бітім табысты. (М.Әуезов, Қараш). 2. Соттың (билердің) шешімі, тоқтамы. Бітім айтты. Мәмілеге келтірді, келісім айтты. Еркек болған соң екпінім де бар шығар, ептілігім де бар шығар. Бірақ бұл жолы үкім айтпаймын, бітім айтамын (Б.Нұржекеев, Күй) [3, 630].

Ертедегі қазақ қоғамында, яғни әдет-ғұрып жүйесінде би ұйғарымы бойынша дауға түскен екі жақтың екеуін де көндіріп, бір-бірімен келістірген. Бітімге келген жақ айып немесе құн төлеп, тоқтамға келіп тарасатын болған. «Бітім» сөзінен «бітімші» деген сөз өрбіген, екі жақты бір-бірімен келістіруші адам деген мағынаны білдірген. Бітім сөзі қазіргі таңда жиі қолданылады. Халықаралық құқықта мемлекетаралық факт ретінде қолданыс тапқан.

Ереженің 11-ші бабында «күмөн» сөзі қолданылады: «Күмөн жауапкердің елінің болыстық молдасының құранмен кесім айтылады»

«Күмөн» сөзі парсы тілінен «гоман» сөзінен шыққан. Бастапқы мағынасы ой, пікір, болжам болса, кейіннен өрбіген мағынасы күдік, сезікті ой, шүбә келтіру болып табылады. Түсіндірме сөздікте берілген анықтамасы:

«Күмөн зат. Сенбеуден туған сезікті ой, шүбә, күдік. Қасымды әкпардың өлтіргеніне онсыз да сеніп тұрған Бүркіт енді тіпті күмөн келтірмеді (І. Есенберлин, Қатерлі)» [5, 304].

Ал «шүбә» сөзі араб тілінен «шобһе» деген сөзден шығып, бірінші мағынасы ұқсастық, екінші мағынасы сезіктену, күдіктену мағынасында қолданылған.

«Подозреваемый» хақында. Қылмыстық кодекс оны «күдікті» дейді (347-бап), ҚДЖК-тің барлық бабы оны «бірауыздан» «сезікті» деп атайды. БАҚ-тарда мұны «күмөнді» деп аударушылар кездеседі. Қайсысы болса да заңдық актілерде осының тек біреуі қолданылғаны ләзім. Қайсысы дұрыс? Күдікті сөзі сезіктіге қарағанда дәлірек сияқты» [6, 5].

Айтылған ойға қарағанда, қазіргі тілімізде «подозреваемый» сөзіне дәл келетін термин «күдікті» сөзі.

«Яғни би куәні шақырып, тиісті жауабын алса, онда дауды күмөнға салады» сөйлеміндегі куә сөзі ереженің 9-шы бабында кездеседі.

«Куә» сөзі де заң термині. Куә (свидетель) - нақты іс бойынша анықталуға тиісті қандай да бір мән-жайлардан хабардар адам. Қорғаушының немесе өкілдің міндетін атқаруларына байланысты өздеріне мәлім болған мән-жайлар жөнінде айыпталушының қорғаушысы, адвокат, қоғамдық бірлестік өкілдері, сондай-ақ тәни немесе психикалық кемістігінің салдарынан іс үшін мәні бар жағдаяттарды жете сезіну, әрі олар хақында дұрыс көрсетімдер беру қабілеті жоқ адамдар куәгер ретінде жауапталмайды.

Куә сөзі парсы тілінен «гəvаh» сөзінен шыққан. Қазақ халқында бұл сөз ерте кезден қолданылып келе жатқан сөздердің бірі. Оған дәлел қазақ мақал-мәтелдері болып табылады: Куәлі істі куә табар, куәсіз істі күмөн табар.

«Куә» сөзіне берілген түсініктемелерге назар салсақ:

Куә зат. Болған істің ақиқатын растаушы, шындығына айғақ болушы. Зәбір көргенді, куәларды қазбалап сұрап алып, заң бойынша үкім шығаруға тырысады (М. Қаратаев, Дала) [3, 252].

Куәгер зат. Куәлікке жүретін адам, не басқа зат. Нарынқұм деген батыс қазақтарының өмірін сонау көне заманнан бері көріп келе жатқан тілсіз куәгер ғой (Ә.Әлімжанов, Махамбет) [3, 252].

Гуаһ, куа, куә. 1. Бір нәрсеге айғақ болушы, растаушы. 2. Куәлік, айғақтық. Әділ істің куәсі жеңіс тауып, Берлиннің төбесіне тігіп кеттік (Ә. Сәрсембаев). Өтірік көрмегенін көрдім деуші куәлер да әлдеқашан дайындап қойылған, бағанағы жақсы адам сайлауға жарамасы үшін (Абай) [7, 239].

«Алдымен жаңылтпаштай жаңылдырып жүрген «свидетель» мен «понятой» баламаларынан бастасақ. (Понятой – қылмыстық ізге түсу органы тергеу іс әрекеттерін жүргізу фактісін оның барысы мен нәтижелерін куәландыру үшін тартқан іске мүдделі емес, көмелетке толған адам). Қылмыстық іс жүргізу кодексінің қылмыстық процеске қатысушыларды сипаттайтын түсында (2-бөлім) свидетельді – «куә» деп береді (10-тарау, 82-б.). Ол әуел бастан «куәгер» еді, жарайды, «куә» болсын-ақ делік, ал понятой бұрындары «айғақ адам» деп аударылатын. Кодекстің сол бөлімі сол тарауында мұны «куәгер» деп аударды. Бұған да келістік. Бірақ дәл осы ҚЖК-нің 286-бабында жаңа ғана свидетельге «куә» деп қоңырау таққан аудармашыңыз бұл ұғымды қайтадан «куәгер» деп баяндайды. Свидетелі қайсы, понятойы қайсы – жұмбақ! Еріксіз орысша мәтінге жүгінбеске шара жоқ.

Конституцияның 77-бабы мен Қылмыстық Кодекстің 347-бабы свидетельдің «куәгер» екенін растай түседі. Біздіңше, свидетельге «куәгер» аты қайтарылып беріліп, понятойға басқаша балама іздестірілуге тиіс» [6, 5].

«Ресей империясының праволық нұсқаулары негізінде енген ұғымдарды білдіретін атаулардың тағы бірі – арыз. Ол қазақ тілі лексикалық құрамында бұрыннан бар сөз, орыс тіліндегі ұғымды дәлме-дәл (калька жолымен) аударудан келіп жаңа мағынаға (терминдік мәнге) ие болған. О баста бұл сөз тілек, өтініш, шағым сөздерімен синонимдес айтылып, солармен қатар жұмсалған. Арыз айтты, арызы жетті, арыздасып айтқан сөз (өлім аузындағы қоштасу) тіркестеріндегі мағыналары жалпыхалықтық лексикадағы мағыналары болып табылады. Терминдік мәні шағым ұғымын білдіретін мағынасынан өрбісе керек. Өйткені «шағым» біреуден зәбір көрген кісі екінші бір кісіге сол мұңын айту дегенді білдіреді. Осы мағынаның негізінде орыс империясының сот жүйесі келгеннен кейін, дауласудың жаңа тәртібі ретінде жәбірленушінің үстінен айтайын дегенін жазбаша қағазға түсіріп, құжат етіп беру мағынасы туындады да, ол заңдық терминге айналды. Осы қызметте арыз сөзі рсы күннің өзінде жиі қолданылады. Айта кететін бір жай қазіргі тілімізде арызқұмар, арызшы, арызқой деген модальдік мәндегі «бұзақы», «бөлекор» ұғымын білдіретін сөздердің мазмұны «арыз» сөзінің терминдік мағынасының кейінгі дамуынан пайда болса керек.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: Арыз зат. 1. Мұң-мұқтаж, тілек. Тыңда менің арызымды, сөзің адал, шын болса. Жолдастық ақта қарызыңды, Сіз саусыз да, біз ауру. Байқадық бейне тәрізіңді (Ү. Кәрібаев, Шығ.). 2. Өтініш. Директорға жазды Маша арызың, Айту менің азаматтық парызым. Тапсырмасын орындадым тындырып, Жоқ ешкімге енді өткізер қарызым (А. Хангельдин, Қыз жүрегі). 3. Наразылық білдіре айтылатын шағым. Әзімхан сот мекемесіне барып, Шәкір мен Қапанның қылықтарын айтып арыз бермек болды (С. Сейфуллин, Таңд.) [3, 357], - делінген.

Ал, Л. Рүстемовтің сөздігінде: «Арыз ар. [см. араз] – 1. заявление, прошение. 2. Жалоба на кого-л. 3. прощание, прощальное приветствие», деген үш мағынасы берілген [6, 32].

Абай шығармаларында бұл сөзді біреудің үстінен жазылған шағым және ауыспалы тілек, өтініш мағынасында қолданған. Сонымен қатар, шағым жазғыш, арыз бергіш мағынасында «арызшы» сөзін жиі пайдаланған.

Абай шығармаларындағы араб, парсы сөздерінің барлығына дерлік ауыспалы мағына бере білген. Ондай жәйттер өте көп. Абай тіліндегі «қағаз» сөзі де халық тілінде бар лексема. Ақын бұл сөзді парсы тіліндегі мағынасында қолданған: «Ақ қағаз бен қара сияны ермек қылайын...»

Ата-ананың қызметін,
Алған жардың қарызын
Өтемей кеткен бейнетін
Қағазға жазған арызын.

Ал енді ауыспалы мағынада Абай «қағаз» сөзін «документ, арыз, шағым» мәнінде қолданады. Абайдың мұндай қолданысы сол кездегі ауызекі тілдің әсерінен болу керек.

Бұрынғыдай дәурен жоқ,
Ұлық жолы тарайды,
Өтірік берген қағаздың
Алды артына қарайды.

Біздің ойымызша, «арыз» сөзі «ар» түбірінен шыққан. «Ар» түбірінен «ары (ар-ұяғы), арыз, аршу (бірдеменің сыртын тазалау)» сөздері тараған. Көне түркілік «ар» сөзі «чистый, беспорочный, незапятнанный, светлый, ясный, прозрачный, хороший, красивый» деген мағыналарда қолданылған [8, 185].

Қазіргі тілімізде «арыз» сөзі орысша «заявление» деп аударылады. Адамның өз заңды құқығын пайдаланып, жоғары лауазым иесіне ресми түрде жазған немесе ауызша айтқан мәлімдемесі, біреуден шеккен қиянағы, көрген қорлық-зорлығы жайындағы жәбір көрген адамның берген шағымы, сонымен қатар, қылмыскердің заң орнынан кешірім сұраған өтініші ұғымдарында қолданылады.

Ережеде: «Некесі қиылмағандардың арасындағы даулар қыздың елінде бітіседі» деген сөйлемдегі «неке» терминіне келер болсақ, неке сөзінің мағынасындағы өзгерістерден де заңдық атаудың біртіндеп қалыптасқандығын көруге болады. Бұл сөздің бастапқы мағынасы екі жастың (ер мен әйелдің) жеке отбасы болып бірлесуі дегенді білдірген және оны салттық (әдеттік) тәртіп бойынша дінбасы молдалар орындаған («некесін қию», «некеге отыру») тіркестері осыны білдіреді). Ал қазір бұл процесс мемлекеттік мекеме орындайтын ереже азаматтық акті болып саналады, оған, оның орындалуына, заң жүзінде қорғалуына өзгеше мән беріледі. Сондықтан да бұл ұғымның атауы «азаматтық право» саласындағы негізгі ұғымдардың бірін білдіретін терминге айналған.

Л. Рүстемов сөздігінде: «неке араб. [некаh: 1. брак; 2. совокупление]. 1. бракосочетание, брак, семейный союз мужчины и женщины. 2. религиозное бракосочетание, чаще всего совершается в доме жениха», [4, 54] - деп жазылған.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: Неке зат. Жаңа үйленген адамдардың ерлі-зайыпты болғандығын ресми түрде заңдандыру ісі. Жаңа үйленіскен жастар осы Чоури храмына келіп, тізелерін бұғу қажет болған. Некелері содан кейін ғана берік болады-мыс екен (М. Әуезов, Индия очерк).

Неке куәлігі (қағазы). Жұбайлардың некеленгендігін білдіретін ресми документ. Жаңа қосылған жастарға неке куәлігі көпшіліктің басы қосылған жерде, салтанатты түрде тапсырылды («Мәдениет және тұрмыс») [3, 341].

Неке – неке және отбасы заңы бойынша ерлі-зайыптылар арасындағы мүліктік және мүліктік емес жеке өзіндік қатынастарды туғызатын, отбасын құру мақсатымен заңдарда белгіленген тәртіппен тараптардың ерікті және толық келісімі жағдайында жасалған және азаматтық хал актілерін тіркейтін мемлекеттік органдарда тіркелген еркек пен әйелдің арасындағы тең құқықты одақ болып табылады. Ерлі-зайыптылардың құқықтары мен міндеттері тек мемлекеттік тіркеуден өткеннен кейін ғана туындайды.

Неке сөзінен неке жасы – брачный возраст, Неке сарайы – Дворец бракосочетания, неке шарты – брачный договор, некені бұзу – расторжение брака, некесіз туған бала – внебрачный ребенок т.б ұғымдарды білдіретін термин сөздер жасалған.

XIX ғасырдың екінші жартысында мынадай байырғы сөздер терминдік мәнге ие болды: дау, бітім, береке бітім, билік, айғақ, куәлі, құн, қалың мал, жаза т.б. Терминдік мәнге ие болған тағы бір сөз – «салауат» термині. Билер сотында бұл сөз «кешірім» деген мағынаны білдірген. Қарамола ережесінің 25-ші бабында: «Құн, жесір даулары жиырма жылдан арғылары салауат. Өзге даулар он жылдан арғылары салауат», - деп берілген. Аталған сөйлемдерде «салауат» сөзі «кешірім» мағынасын білдіріп тұр. Жалпы кешірім сөзі де жалпыхалықтық сөздік қорда бар, оның заңдық ұғымды білдіретін мәні кейін пайда болған. Бастапқы негізгі мағынасы күнәсін кешіру, кемшілігін кешіру, кешірім сұрау т.б. осы тәріздес бірқатар ұғымды білдірген болса, кейіннен осы мағыналардан өрбіген кешірім (помилование), рақымшылық жасау (амнистия) ұғымдарын білдіретін жаңа мағынасынан заңдық ұғымды білдіретін термин пайда болған.

Севортян сөздігінде «кеш (геч)» сөзінің он үш мағынасын береді, соның жетінші мағынасы «прощать, помиловать» [8, 33]. Сонымен қатар, қазақ тілінің сөздік қорында кешіру, аяу мағынасында «жарылқау» сөзі бар. Бұл жарылқау сөзі көне түркі тілінде «йарлықамақ» түрінде келген: «Исконное слово йарлықамақ со значением «милость, помилование» наблюдается в «Нахджул-фарадис»: Хақ та'аланың йарлықамақыны важиб қылған уч нарса турур – Тремя вещами можно заслужить милость всевышнего. Это слово первоначально фиксируется в

«Тесфире» в фонетических модификациях йарлықамак: Бағышладьмыз аңларқа бизиң йарлықамақымыздын – Мы даровали им милость нашу и йарлықанмак: Бәрдимиз аңар йарлықанмак – Мы дали (оказали) ему милость». Глагол йарлықа со значением «оказывать милость, миловать; простить, жалеть» неоднократно встречается в памятниках исследуемой эпохи: Йазуқтуғман мәни сән йарлықа – Я грешник, прости меня», - деп жазады ғалым Х. Дадабаев [9, 91]. Яғни «жарлықау» сөзі ерте заманда «кешіру, аяу» мәнінде жұмсалған екендігін анық байқауға болады.

Сонымен бірге, ерте кездерде «кешірім ету» мағынасында «ғафу» сөзі де жұмсалғандығын білеміз. Ғафу сөзі араб тілінен «өфу» деген кірме сөз. Алағшқы мағынасы «прощение, извинение, помилование, амнистия» мағынасында қолданылған, кейіннен «прощение, извинение» мәнінде ғана жұмсалғандығын көреміз.

«Амнистия» - грекше ұмыту, кешіру мағынасын береді. Бұл термин халықаралық термин болып табылады. Ал «помилованиенің» баламасы оғаштау болып келеді. Алдындағы «по» приставкасын алып тастасақ, «миловать» болып шығады. Ал оның түбірі кешіру, аяу мағынасын береді. Бұл сөз орыстарда көңеден жатыр. Талай тезге салынған, ажал аузындағы бейбақ патшасынан шыбын жанның саулығын сұрап, «живота, Великий Государь, помилуй нас», - деп ағына жығылған-ақ шығар. Ықпалым заманнан атқа қонып, жауға шапқан біздің бабаларда жанның саулығын сұрап сөзі болмағаны ма? Әринә, бар, біледі де. Ертеде өлімге немесе ауыр жазаға кесілген адамға сауға (ғұрып) кешірім, бостандық, жеңілдік сұрамас па еді. Егер алмағайып заман туып, қазақ тілі орыс тілінің ықпалына ұшырамағанда сан ғасырдан келе жатқан сауға сөз (институты) сауға қалпында қалмаспа еді [10, 3]» - дей келе, «сарқа пайдалану қағидасын» ұстанып, «помилование» сөзін «кешірім беруден» гөрі, «сауға беру» деп алуды ұсынады.

Кешірім жасау, яғни помилование – қылмыс жасағаны үшін сотталған адам кешірім жасау кезінде жазаны одан әрі өтеуден босатылуы мүмкін не оған тағайындалған жаза қысқартылуы немесе жазаның неғұрлым жеңіл түрімен ауыстырылуы мүмкін. Жазасын өтеген адамнан кешірім жасау актісімен соттылығы алынып тасталуы мүмкін. Жеке адамға ол жөнінде айыптау үкімі заңды күшіне енген жағдайда кешірім жасау туралы актіні Қазақстан Республикасының Президенті шығарады екен.

Қорыта келгенде, амнистия сөзін «рақымшылық ету» деп аударсақ, кешірім ету ұғымын «сауға беру» немесе «салауат ету» деген дұрыс болар деген ойдамыз.

Қарамола ережесінің 14-ші бабында «кесім» сөзі кездеседі: «Күмөн жауапкердің елінің болыстық молдасының құранмен кесім айтылады». Сөздік қорда кездесетін «кесім» сөзі мен «үкім» сөзі синонимдес болып келеді. Ережеде қолданылған «кесім» сөзі үкім, шешім мағынасында қолданылған.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «кесім» сөзінің екі мағынасы берілген: «Кесім зат. 1. Айыптау шешімі, шығарылған үкім, кесік. 2. Үзілді-кесілді пікір, тұжырымды ой қорытындысы» [3, 3]. Ал «үкім» терминіне мынадай анықтама берілген: «Үкім зат. 1. Соттың қылмысты істер жөніндегі шешімі, жаза. 2. Ауыс. Кесім, жарлық, билік» [3, 541].

«Арабское заимствованное слово хукм первоначально употребляется в поэме Юсуфа Баласагунского: Байат хукмы – ул барча эзгу эсиз – Все хорошее и плохое по велению бога. Наблюдается оно и у Ахмеда Югнаки. Хукм в хорезмийских памятниках XIVв. Употребляется как «решение», «воля», в словаре Замахшари функционирует в смысле «судебное решение». В арабском языке слово хукм широко используется в разнообразных сферах жизни со значениями: 1. господство; 2. власть, правление; 3. режим, строй; 4. постановление, решение, приговор, веление, заповедь, норма; 5. суждение, определение, понятие», - деп жазады ғалым Х.Дадабаев [9, 64].

Қазіргі тілімізде, заңнамада «вердикт» ұғымы кездеседі. Бұл «шешім, үкім, ұйғарым» дегенді білдіреді. Кесім мен үкімнің өздеріне тән өзіндік ерекшеліктері де жоқ емес. Ерте дәуірлерде билер кесім не үкім шығаратын болған. Үкім ауыр қылмыстық істерге шығарылса, ал кесім жеңіл, мүлтік істерден туындаған дауларға шығарылған. Сол себептен «судебный вердикат» терминін «сот кесімі» деп аударған жөн сияқты.

Қорытындылай келсек, «кесім», «кесік» сөздері «кес» түбірінен тарап, «кесім», «вердикт», «үкім» де белгілі бір мәселе жөнінде лауазымды тұлғалар шығарған шешім, байлам болып табылады.

Қарамола ережесі «Семипалат облысының беш дуанының барша халқының сайланмыш адамдарының 1885 жылында май айында Шар бойында Қарамола сиезінде жасалмыш ережесі дүр» деп аталады. Осындағы «дуан» сөзі парсы тілінің «диван» сөзінен шыққан: «дуан пер. [диван: ист. Государственная канцелярия, высший правительственный орган, отделение, ведомство] – уст. город» [4, 97]. яғни бұл сөздің көне мағынасы жоғарғы құқықтық орган болса, кейіннен «қала, аймақ, болыс» деген территориялық мағынаны білдірген. Ережеде кейінгі мәнінде жұмсалған.

Ережеде бұдан басқа да көптеген заң терминдері кездеседі, біз тек кейбір терминдерді ғана талдауға тырыстық. Ереженің бір ерекшелігі, ол – көпшелі қоғамдағы қатынастардың негізгілерін қамтуы, оларды жік-жікпен реттеуге ұмтылуы. Осындай және басқа да ерекшеліктерімен Қарамола ережесі еліміздің өмірінде аса құнды тарихи құқықтық ескерткіш болып саналады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ақыпбекұлы Ө. Абай – қазақтың төбе биі. Парасат. 2007. №2.
2. Қазақтың Ата заңдары// Древний мир казахов. // ред.баск. Зиманов С.З. Алматы, Т5. 544 б.

3. ҚТТС. 2 том. // ред.басқ. Ысқақов А.Ы. - Алматы: Ғылым. 1976, - 695 бет.
4. Рустемов Л.З. Казахско-русский толковый словарь арабско-иранских заимствованных слов. - Алматы, 1982, - 159 б.
5. ҚТТС. 5 том. // ред.басқ. Ысқақов А.Ы. - Алматы: Ғылым. 1980, - 640 бет.
6. Алауханов Е.//Заң терминдерінің аудармалары хақында// Қазак әдебиеті, 2001. 21 желтоқсан (№21).
7. Оңдасынов Н. Парсыша-қазақша түсіндірме сөздік. «Қазақстан» баспасы, - Алматы: 1974, - 240 б.
8. Севортян Э.В. «Этимологический словарь тюркских языков». - Москва, 1974, - 767 с.
9. Дадабаев Х.А. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюрко-язычных письменных памятниках XI-XIV вв. Диссертация канд.фил.наук. - Ташкент, 1991. - 381 с.
10. Алмас Жұмағалиұлы, Заң газеті, - №10, 1998.

УДК 372.811.111.1:004

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МУЛЬТИМЕДИЙНОЙ ТЕХНОЛОГИИ В ИЗУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

М.Ж. Байтенова

*Казахский университет экономики, финансов и международной
торговли, г. Астана*

Когда-то великий Абай призывал казахов изучать русский язык, интуитивно он понимал, что через русский язык и русскую культуру наш народ сможет приобщиться к мировой культуре [1].

Президент в послании народу Казахстана «Новый Казахстан в новом мире» подчеркнул: «...предлагаю начать поэтапную реализацию культурного проекта «Триединство языков».

Казахстан должен восприниматься во всем мире как высокообразованная страна, население которой пользуется тремя языками...» [2].

В связи с этим необходимо последовательно осуществлять работу по развитию казахского языка как государственного, русского языка как языка межнационального общения и английского языка – языка успешной